Я з роду чумацького, але батькові моєму довелося вже чумакувати з торбою по наймах... За рід свій чумацький я згадав лише тоді, коли читав "Чумаки" Максима Рильського:

Ходив чумак до голубого Дону,

Де давній предок умочив шолом,

Суху тараню, жовту і солону,

Возив, помахуючи батіжком...

Мій прадід ще ходив до "голубого Дону", але дід навіть волів вже не держав: зубожів славний рід чумака Павла Стрільця — прадіда мого.

Року 1899-го, 17 листопада ст. ст., в селі Щербанівці, на Київщині, у Наталки й Михайла Стрільців знайшлася перша дитина: Я.

Батьки мої жили вбого, бо мало землі мали — 1/8 десятини, батько, як пам'ятаю, по весні щороку ходив на заробітки — косар був добрий,— а косарів на Херсонщині — в степу, як казав батько,— аж за поли хватали — такий попит...

Пізньої ж осені, повернувшись із заробітків додому, батько щороку йшов працювати до григорівської цукроварні — носив там десь на пасбурах головки цукру. Заробітки його, як робітника-чорнороба, були мізерні: батько все мріяв виїхати десь на Амур, на землі вільні...

Змалку — така вже доля всіх селянських дітей — я пас влітку скот, а зимою ходив до земської школи — в сусіднє село Красне, звідки родом була мати. Краснянська школа — мій перший університет.

Дитячі літа ще й досі стоять мені перед очима, тільки час, здається іноді, заткав їх на якусь хвилину синьою наміткою,— так врізались вони в пам'ять.

Року 1908-го, коли не пізніше, батьки спродали господарство — хату й землю,— і всі ми рушили на той далекий та суворий Амур — виїздили були з України навіки.

Байкал, повноводна Зея, ліси несходимі, корейці, китайці і хата наша березова під стіною предковічного бору — все це до дрібниць зафіксувала моя пам'ять...

Ловив я тоді на Амурі карасі з дідом Сидоренком — рибалили вдвох так завзято, хоч до неокласиків записуй нас.

Батько й мати — пам'ятаю — мазали ту березову хату, щоб на зиму перейти вже до своєї-таки хати; робітник-китаєць сидів на пеньку проти сонця, все намагався розказати батькові щось веселе — він кумедно так вимахував короткими руками, цювкав ротом, як птиця, а слів не зрозуміти... Батько йому на все — "шибко, шанго, ходя, шибко..."

Мати поклали вальок глини на призьбу, сіли поруч того китайця та й заходилися плакати так гірко й страшно, як ніколи до того не плакали.

— Я буду в рідній стороні,— казали вони батькові,— старців водити та дітей годувати... Ти хочеш, мабуть, щоб нас тут, як мишей, хунхузи передавили? їдьмо додому, я не хочу, щоб мої діти пропадали десь, як ті щенята... Не треба мені твоєї вольної землі, не хочу... Яке тут життя?

Я, а за мною й два менших брати — Трохим та Андрій — розплакалися й собі. Китаєць заспокоював нас — давав Андрію якусь цяцьку, щось промовляв незрозуміле.

Батько довго стояв мовчки, далі витяг двадцять копійок — розплатився з китайцем за робочий день, хоч до вечора ще було далеко.

— Годі робить, ходя. Не хазяйнувати мені тут.

А до матері:

— Не плач, я сам день і ніч думав про домівку... Хіба я ворог дітям своїм? їдьмо назад — я запряжу себе в найми, виплачу хату, город... Хай вона западеться — земля ця.

І пізньої осені, коли на Амурі шумить тайга та йдуть рясні дощі, ми поверталися на Україну.

Така гнила — пам'ятаю — була того року осінь. День у день дощ і, дні хмарні, повиті сувоями густого туману: повновода Біра, що недалеко від Ті берегів стояла наша хата, от-от мала затопити луги й селища... Вона ревла в тайзі глухо й страшно, а на поверхні своїй несла до Зеї, як дарунок старшій сестрі, дерево, копиці сіна, розбиті довбані човни — все, що злизували по дорозі Ті каламутні хвилі...

Додому ми приїхали, мов ті старці з убогого ярмарку. Батько запік себе в найми, мати шитвом почали заробляти паляниці, а я пішов по весні полоти буряки — двоє літ зряду полов. Перший раз, як малого, прикажчик послав мене збирати кузьку, але пізніше я дослужився був аж до двох рядків — цілком оволодів фахом полільниці... Восени — я знову в економи — чи то коло машини, чи за погонича коло волів, або за плугом десь стримиш,— аби не лінувався робити.

У вільний час я дуже любив книжки читати, отож завжди надокучав батькові, щоб купили мені в Києві яку-небудь книжку (батько часто на заробітки до Києва їздили — дрова грузити, цеглу на будівлі носити, "лінію" десь копати); батько, бувало, привозили на цілий злотий книжок тих — Шерлок Холмс, Нат Пінкертон, Бова Королевич — багато всякого

мотлоху. Батько мій був неписьменний, а книжки купував на око — дешеву — раз, а найголовніш з малюнками.

І горе мені було з Шерлоками Холмсами і Пінкертонами. Я не читав їх, а буквально пив,— путньої ж книжки не можна було дістати,— та й не знав гаразд, чи є такі книжки... Село моє вбоге й дике; школи не було в моєму селі.

Збирався я піти в Красне до вчителя попросити книжку, але він завжди стояв мені перед очима в золотих ґудзиках, білосніжній маніжці — пава якась, а не людина: "Тібє что, Стрєлець?" — "На буряки,— кажу,— ходжу, господін учитель..."

Так я і не посмів попросити собі в краснянського учителя книжку; батькові книжки я іноді й тепер перегортаю — я зберіг їх — вони-бо єдині свідки, книжки ці, моєї дитячої любові до слова, до освіти...

Не жаль мені тепер, що батько купував іноді не ту серію Ната Пінкертона чи Шерлока Холмса,— але малим я гірко плакав, коли він приносив мені не ту серію — справді, який злочин: Джекові в першій серії загрожувала була смерть, більше — квартал великого міста от-от повинен був вилетіти від вибуху в повітря,— а тут маєш тобі третю серію: Джек, попиваючи каву й попалюючи сигару, розмовляє з доктором. А друга серія?..

Ні, батькові зовсім байдуже, як пощастило звільнитися Джекові в другій серії,— він з матір'ю має розмову на цілком протилежну тему.

— А ти знаєш, Наталко,— каже він,— оселедці на копійку подорожчали, то було купиш оселедця за три копійки, як собаку, а тепер...

Пам'ятаю, привіз раз батько дивну книжку — "Конотопську відьму" Грицька Квітки; я сміявся з прізвища автора — Грицько Квітка, чому не Півонія, не Деревій, а просто — Квітка?

За Джекові пригоди мати й слухати не хотіла, а коли я почав їм читати "Конотопську відьму", то вони похвалили книжку. "Стародавнє життя,— казали,— гарно списав цей Квітка..."

"Конотопська відьма" — перша книжка, українською мовою писана, що потрапила була мені до рук; Квітчина повість мене дуже вразила й здивувала: є, виходить, люди, що пишуть по-простому, по-мужицькому, а про те, що це книжка українського письменника, я й не подумав, де там, я довго ще після "Конотопської відьми" не знав —"хто ми та чиї ми діти"...

Року 1916-го, цілком випадково, я познайомився на горі Дитинці, в Києві, з гімназистом К., колись я згадаю детальніше за нашу першу зустріч — тепер ще передчасно,— але тов К.— член молодої тоді української громади — перший скинув з моїх очей полуду русифікації: я став національно свідомим.

Не забігаючи вперед, мені хочеться бодай коротенько розповісти за своє життя на селі до київського періоду.

Так-от: був я дві зими робітником григорівської цукроварні — підносив до рубок кружки цукру, працював у сушках; влітку ж, коли баби йшли на прощу до Лаври, то моя баба Оксана завжди й мене брала з собою. "Гришка грамотний,— казали,— таблиці над святими читатиме..." Літ двоє зряду читав я ці таблиці — напалять знав, де повинна була стояти "мироточива голова", де угодники божії — Олексій, Ілля, митрополити всякі й архімандрити...

Читав я добре — голос мав дзвінкий, сильний, на селі мене часто запрошували псалтир над мерцями читати: сяду було побожно за столом, хустка під псалтирем, перед богами горить лампадка, свічки, в

хаті пахне ладаном, смирною, а коло стола товпляться ветхі віком бабусі: моляться.

І тоді зривався мій голос над словами царя Давида: "Блажен муж, иже не иде на совет нечестивых.."

Року 1913-го батько одвели мене до сусіднього села Трипілля у волость... Довго, пам'ятаю, вони просили волосного писаря, щоб той узяв мене "за мальчика" — копії службові переписувати.

— Такой, ізвініть, мальчик розбитной, а дома бедность... Хай він у вас, господін писар, науку проходить... Я його до школи з дорогою душею оддав би, та не хвата, знаєте, достатків моїх...

Я стояв перед волосним писарем струнко, нерухомо, аж поки не почув з його вуст лаконічну фразу:

— Где ты учился?

— У краснянській земській школі...

Писар посміхнувся собі в пишного вуса, зміряв мою куцу постать, а тоді знічев'я сказав батькові:

— Бесплатно. Почерк нужно выработать, образовать... Приходи завтра.

Батько так сердечно й гаряче дякували за цю ласку писареві, що шапка упала їм з рук, а вони, задкуючи, низько кланялись аж до дверей...

— Слава богу, таки встроїв.

За три карбованці на місяць мав я притулок і харчі в далекої родички баби Трав'янчихи. У волості служив писарчуком до першої мобілізації року 1914-го. Всю систему колишніх управ, усі ті суди селянські, всю сваволю урядників, мирових посередників, писарів та помічників їхніх я не забуду, здається, довіку.

Волость залишив я року 1914-го. Платив тоді мені писар п'ять карбованців на місяць — ледве-ледве на харчі вистачало, а треба ж було зодягнутися, взутися... Дома — в батьків — сім'я все прибувала, а злидні, здавалося, напосідали все жвавіше й жвавіше: батько вже не мав снаги допомагати ще й мені.

Я вирішив їхати на заробітки до Києва. До Києва ми приїхали наймthemся удвох: батько — грузити на березі дрова, а я — невідомо ще на яку роботу.

Цілу ніч ми розмовляли на пароплаві з батьком, як би то знайти мені кращу роботу; батько раяв мені двірником десь стати — робота легка, а грамотному, мовляв, чоловіку кращої й шукати не треба.

Або, наприклад, черевики від хазяїна чистити; спритний хлопець на три-чотири карбованці начистить за день, а хазяїнові ж треба платити два. Харчі хазяйські, хвартух видається, щоб одежа не псувалася...

Мені більше подобалася остання рада: чистити черевики. Я чистив черевики, а коли прийшли з Подолу одвідати мене батько, я, пам'ятаю, розплакався з жалю: хіба таки мені не можна знайти щось краще, аніж черевики?.. Сидиш на розі, неначе старець який під Лаврою.

Батько купили два фунти свіжої булки — ми мовчки їли ту булку на вулиці, в пилюзі.

— Що ж я, сину, поможу тобі, як я й сам — добре знаєш — ніколи красних днів не бачу: як не коса, то лямка...

І перший раз я побачив тоді, як скотилися в батька по виду дві сльозини.

До речі, випадок у моєму житті завжди грав велику роль, більше — я глибоко вірив, що чиясь незрима рука керує добрими й злими вчинками людей; на сьогодні, цілком зрозуміло, смішно про це говорити, але в моїй уяві — вбогої мужицької дитини, що прийшла до міста шукати щастя, стояв образ незримої, фатальної руки.

Справді, як мені було не вірити в чарівну силу того чи іншого випадку в моєму житті, коли я абсолютно несподівано опинився на посаді реєстратора повітової земської управи — сидів поруч з "панянками", що їм тиждень тому, може, чистив був черевики?..

Молодість свою — оті літа красні, що ніколи вже не повернуться,— я прожив у Надзвичайній матеріальній скруті, часто й густо в запеклій боротьбі за шматок хліба.

Перебуваючи на службі в земстві, я за порадою одного студента почав ретельно одвідувати так звані вечірні гімназіальні курси,— склав пізніше іспити за шість класів гімназії.

Року 1920-го я вступив до Київського інституту народної освіти, дійшов до третього курсу, але закінчити інститут мені не пощастило, головним чином через матеріальну скруту...

Писати почав я року 1919-го, коли газета "Боротьба" видрукувала перше моє оповідання "На буряки", писав я свої перші твори легко: за два-три вечори, не маючи жодного уявлення про техніку прози, стиль,— все це прийшло до мене пізніше.

Мої учителі — Винниченко, Стефаник, Кнут Гамсун, Васильченко.

Мрію написати колись бодай одну повість та десятків зо два оповідань, написати іх так, щоб авторові не соромно було говорити в імені української літератури, не соромно носити почесне ім'я письменника: цього імені, на мою думку, я ще не заслужив, як не заслужили його й деякі безпардонно прославлені сучасні письменники.

ГРИГОРІЙ КОСИНКА

1925